

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXIII

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIII

İstanbul - 2003

İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN
FARŞÇA TARİH YAZMALARINI HAKKINDA
BAZILAR MÜLAHAZALAR

Osman G. ÖZGÜDENLİ* - Abdulkadir ERDOĞAN**

İstanbul kütüphaneleri dünyanın en zengin yazma koleksiyonlarının başında gelmektedir. Şimdiye kadar pek çok tanıtım yazısı ve kataloğa konu olmakla birlikte¹, bütün kütüphaneleri kapsayan toplu bir katalog henüz mevcut olmadığından, araştırmacıların bu paha biçilmez eserlerden yeterince istifade edebilmesi bugün için pek de mümkün değildir.

İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalar, türü ve niteliği kadar, geçirdiği serüven olarak da ilgi çekicidir. Her biri kendi alanında paha biçilmez olan bu yazmaların; nerede, ne zaman, ne şekilde, kimler tarafından ve kimler için hazırlandığı, İstanbul'a nasıl geldiği ve ne gibi bir ihtiyaca cevap verdiği bugün

* M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

** M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazma eserler XX. yüzyılın başlarından itibaren; O. Rescher, Martin Plessner, Max Weisweiler, Felix Tauer, Joseph Schacht, Richard Walzer, Max Krause, Cl. Cahen, Hellmut Ritter, Zeki Velidi Togan, Ahmed Ateş, Fehmi Edhem Karatay, Fuat Sezgin, Muctebâ Mînovî, Ramazan Şeşen, Jürgen Paul, Günay Kut ve Tevfik Sobhânî gibi pek çok araştırmacı tarafından, farklı bilimler esas alınarak hazırlanan çok sayıda katalog ve tanıtım yazısına konu olmuştur. İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalarla ilgili önemli tanıtım yazıları şu külliyatta toplanmıştır: *Beiträge zur Erschliessung der arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien*, I-III, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1986; *Türkiye Yazma Eser Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Yazmalarla İlgili Yayınlar Bibliyografyası*, (Ircica), İstanbul 1995; Bu konuda genel bir tanıtım için bkz. Ramazan Şeşen, "Türkiye'deki Yazma Koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, XXXV, (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı), (1994), s. 1-34.

için karanlık bir konudur. Bazı değerli incelemelere rağmen², İstanbul kütüphanelerinin oluşum şekli, yazmaların geçirdiği serüven ve yazma akışı gibi konular hakkında bilgimiz oldukça azdır.

İstanbul kütüphanelerinde matematik, tıp, astronomi, dil, edebiyat ve coğrafya gibi farklı pek çok konunun yanısıra, tarih ile ilgili de çok sayıda Arapça³, Farsça⁴ ve Türkçe⁵ yazma bulunmaktadır. Bu araştırma, İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmalarının sayısal tahlili esasına dayanmaktadır. Çalışmada, İstanbul kütüphanelerinde bulunan "Farsça tarih

- 2 Bilhassa şu çalışmalar zikredilebilir: İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, I-II, Ankara 1991; Aynı müellif, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metin ve Belgeler*, I-II, İstanbul 1983-1990; Aynı müellif, "The Golden Age of Ottoman Libraries (1730-1754)", *İ.Ü.E.F. Kütüphanecilik Dergisi, Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, 4, (1998), s. 19-29; Aynı müellif, "A Brief survey of the Development of Turkish Library Catalogues", *M. Uğur Derman Armağanı, (Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler)*, ed. Irvin Cemil Schick, İstanbul 2000, s. 271-282.
- 3 İstanbul kütüphanelerinde bulunan bazı önemli Arapça tarih yazmaları hakkında bkz. Cl. Cahen, "Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Égypte et la Mésopotamie, de la conquête arabe à la conquête ottomane, dans les bibliothèques d'Istanbul", *Revue des Etudes Islamiques*, X, (1936), s. 333-362.
- 4 İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmaları Felix Tauer tarafından 1931-1932 yılları arasında şu yayınlarda tanıtılmıştır: "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, I. Histoire Générale", *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 87-118; "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, II. Histoire des Muhammad, des 'Alides et des Halifas. Les Kısasu'l-Anbiyâ", *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 303-326; "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'İrân et de la Transoxiane", *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 462-491; "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, IV. Histoire des états Turcs en Asie Mineure et de l'empire Ottoman", *Archiv Orientalni*, IV, (1932), s. 92-107; "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, V. Histoire des Indes - Index", *Archiv Orientalni*, IV, (1932), s. 193-207. Felix Tauer'in bu önemli çalışması İranlı araştırmacı İrec Afşâr tarafından hülâsa edilerek yeniden yayınlanmıştır: "555 nusha-yi Fârsî-yi târih der-kitâbhânehâ-yi İstanbul", *Nâme-yi Bahâristân*, I/1, Tahrân 1379/2000, s. 85-98. (Bu makalenin ilâveli Türkçe tercümesi tarafımızdan yayına hazırlanmıştır).
- 5 İstanbul kütüphanelerinde bulunan Türkçe yazmalar hakkında bkz. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları*, I, *Türkçe Tarih Yazmaları*, (I. Fasikül: Umumî Tarihler, II. Fasikül: Türk Tarihine Ait Eserler, III. Fasikül: Arap Tarihi, IV. Fasikül: İran Tarihi, V. Fasikül: Diğer Milletler Tarihlerine Ait Eserler, VI. Fasikül: Şeriat ve Peygamber Tarihi, Biyografiye Ait Eserler, Sefaretnameler ve Vakfiyeler), İstanbul 1943.

yazmaları" (bundan sonra: yazmalar)⁶; konu, müellif, yüzyıl, nüsha sayısı, kitap sayısı, müstensih, istinsah yeri ve kütüphanelere dağılımlarına göre tasnif edilmiş, yazmaların hazırlanma amacı, genel okuyucu zümresi ve İstanbul'a geliş serüvenleri hakkında genel yorumlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Yine araştırmada, İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmalarının, Osmanlı toplumunda nasıl bir boşluğu doldurduğu ve hangi entelektüel ihtiyaca cevap verdiği sorularına da cevap aranacaktır. Toplam 93 farklı müellife ait⁷ 687 yazmanın değerlendirileceği araştırmamız için temel müracaat eseri, 1921-1939 yılları arasında İstanbul kütüphanelerinde araştırmalar yapan Çek araştırmacı Felix Tauer'in 1931-1932 yıllarında "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul" (İstanbul Kütüphaneleri Farsça Tarih Yazmaları)⁸ adıyla hazırladığı tanıtım/katalog çalışması ile, bu tanıtımda yer almayan kitaplar için de, İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmaların muhtelif katalogları⁹ ve kendi notlarımız olacaktır¹⁰.

6 İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmalarından bundan sonra 'yazmalar' şeklinde söz edilecektir.

7 Toplam 20 farklı eserin müellifi tespit edilememiştir.

8 "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul I-V". Bkz. yukarıda not 4. Felix Tauer'in bu çalışmasında İstanbul'da bulunan; Süleymaniye, Köprülü, Nuruosmaniye, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanelerine ait toplam 555 Farsça tarih yazması tanıtılmıştır.

9 Felix Tauer'in tanıtım çalışması içerisinde tam olarak yer almayan kütüphanelerden; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi'nin yazma katalogları taranmak suretiyle araştırmamız desteklenmiştir. Bu kütüphanelerle ilgili şu kataloglardan istifade edilmiştir: Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961 (45 cilt); Tevfik Hâşimpûr Sobhanî-Hüsameddin Aksu, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî-yi Dâneşgâh-i İstânbul*, Tahrân 1374/1995 (63 cilt); Tevfik H. Sobhânî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi kitâbhânehâ-yi Türkiye*, Tahrân 1373/1994 (12 cilt); Ahmed Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler, I, (Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)*, İstanbul 1968; Kemal Çığ, "Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitaplar Kataloğu", *Şarkiyat Mecmuası*, III, (1959), s. 51-90 (3 cilt).

10 Yukarıdaki kataloglarda yer almayan 9 (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi'ne ait 6, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ne ait 2 ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'ne ait 1) Farsça tarih yazması da şahsî notlarımıza dayanılarak araştırmamıza ilâve edilmiştir. İlâvelerimizin tam bir listesi Felix Tauer'in makalesinin n. 4'te zikrettiğimiz tercümesinde verilecektir. Bu ilâvelere rağmen, araştırmamızda toplanan verilerin, henüz tam bir kataloğu bulunmayan İstanbul kütüphanelerindeki Farsça tarih yazmalarının tamamını kapsadığını iddia etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, araştırmamıza

I. Konularına Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerindeki Farsça tarih yazmaları konularına göre tasnif edildiğinde; toplam 687 yazma içerisinde ilk sırayı 202 nüsha (233 cilt) ile genel tarihlerin aldığı görülür. Bunu 152 nüsha ile İslâm tarihi ve 86 nüsha (95 cilt) ile Moğol tarihiyle ilgili kitaplar takip etmektedir. Daha sonra ise, sırasıyla 71 nüsha ile Osmanlı, 47 nüsha ile Timurlular, 27 nüsha ile Hind, 25 nüsha ile Nâdir Şâh ve Afşârlılar, 24 nüsha ile Safevî, 15 nüsha ile eski İran, 13 nüsha ile şehir ve bölge (mahallî tarihler), 9 nüsha ile Selçuklular ve Beylikler, 8 nüsha ile Muzafferîler, 7 nüsha ile Gazneliler tarihine ait kitaplar gelmektedir. Listenin en altında ise 1 nüsha ile Akkoyunlu-Karakoyunlu tarihi yer almaktadır (Bkz. Tablo I).

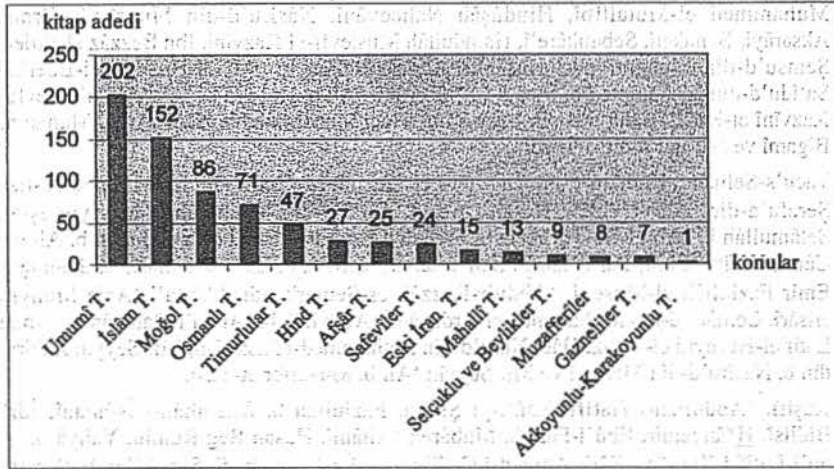
Esasen bu dağılım pek de şaşırtıcı değildir: Genel tarihlerin 202 nüsha (233 cilt) ile listenin en üst sırasında bulunması tamamen mantıklıdır. Zira, Osmanlı umumî tarih yazıcılığının doğuşu ve gelişmesi ancak XVII. yüzyıldan sonraya rastlamaktadır. XVII. yüzyıl öncesi Osmanlı entelektüellerinin, dünya tarihini okuyabilmek için Arapça ya da Farsça tarih kitaplarına müracaat etmeleri tabii bir zorunluluk olmuştur. Bu boşluk ancak XI./XVII. yüzyıldan itibaren Kara Çelebizâde Abdü'l-Azîz Efendi tarafından *Miratü's-safâ fi ahvâli'l-enbiyâ'* ve *Ravzatü'l-ibrâr* ile Müneccimbaşı tarafından *Câmi'u'd-duvel* ve bu eserin kısaltılmış Osmanlıca tercümesi olan *Sahâ'ifü'l-ahbâr* gibi umumî tarihe ait Osmanlıca genel mahiyetteki eserlerin telifi ile doldurulmuştur¹¹. Listemizde genel tarihleri 152 nüsha ile İslâm tarihiyle ilgili eserlerin takip etmesi de pek tabii gözükmemektedir. Bu durumu Osmanlı toplumunda İslâm tarihine duyulan ilgi ile açıklamak mümkündür. Yine, 86 nüsha (95 cilt) eser ile Moğollar'ın listenin üçüncü sırasında yer alması da dikkat çekicidir. Dünya tarihinde büyük izler bırakan ve Yakındoğu'da adları korku ile anılan Moğollar'ın da Osmanlı entelektüelleri arasında büyük ilgi uyandırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. İstanbul kütüphanelerinde Osmanlı tarihine ait 71 nüsha eser bulunması da bu

dahil edemediğimiz -muhtemel- yazmaların, araştırmamızın genel çerçeve ve sonuçlarını kökten sarsacağını varsaymak da pek mümkün değildir.

¹¹ Kara Çelebizâde Abdü'l-Azîz Efendi (1591-1657)'nin eserleri ve nüshaları için bkz. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu*, I, *Türkçe Tarih Yazmaları*, s. 4-12. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede Efendi (öl. 1722) tarafından kaleme alınan ve 1083/1672-1673 yılına kadar cereyan eden hadiseleri ihtiva *Câmi'u'd-duvel* isimli Arapça tarih Osmanlı tarih yazıcılığının en önemli eserlerinden birisidir (eserin müellif nüshası için bkz. Nuruosmaniye ktb. nr. 3171). Müellifin Arapça kaleme aldığı bu eser şâir Nedim başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından *Sahâ'ifü'l-ahbâr* isimli Osmanlıca tercüme edilmiştir (*Sahâ'ifü'l-ahbâr*, I-III, İstanbul 1285).

alandaki önemli bir ilginin göstergesidir. Osmanlı okuyucusunun, Osmanlı tarihini okuyabilmek için Farsça yazılmış eserlere müracaat etmesi pek tabii karşılanmalıdır. İstanbul kütüphanelerinde Timurular tarihine ait 47 cilt eser de yine, İstanbul'da Timurular tarihine duyulan ilgiye işaret etmektedir. Timur ve Timurular'ın Yakınoğu tarihindeki önemi ve Osmanlı devletiyle ilişkisi düşünöldüğünde bu kitapların nasıl bir ilgiye cevap verdiği kendiliğinden ortaya çıkar. Hind (Babörlü) (27), Nâdir Şâh ve Afşâriler (25) ve Safevî (24) tarihine ait eserler de az sayılmamalıdır. Eski İnan tarihine ait eserler (15) ise daha az ilgi yaratmış gözökmektedir. Şehir ve bölge tarihleri (mahallî tarihler)'nin 13 nüsha ile Osmanlı okuyucusu arasında çok az ilgi çektiği anlaşılmaktadır. Selçuklu ve Beylikler (9), Muzafferiler (8), Gazneliler (7) ve Akkoyunlu-Karakoyunlu (1) tarihlerinin Osmanlı okuyucuları arasında pek de fazla ilgi uyandırmadığını söylemek, ya da Osmanlı entelektüelleri tarafından bu devletlerin tarihlerinin genel dünya tarihiyle ilgili kitaplardan okunduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Buradan, sınırlı bir zaman ve mekânın tarihini konu alan bu tür eserlerin, Osmanlı toplumunda ancak çok küçük bir entelektüel zümrenin ilgisini çektiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Tablo I: Yazmaların konularına göre dağılımı

II. Müelliflerine Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmalarını müelliflerin yaşadığı yüzyıllara göre¹² tasnif ettiğimizde; kütüphanelerde, IV./X. yüzyıla ait 1¹³, V./XI. yüzyıla ait 1¹⁴ ve VI./XII. yüzyıla ait 1¹⁵ müellifin eseri bulunmaktadır. VII./XIII. yüzyıldan itibaren müellif sayısının hızla arttığı görülmektedir: VII./XIII. yüzyıla ait 11¹⁶; VIII./XIV. yüzyıla ait 20¹⁷; IX./XV. yüzyıla ait 21¹⁸ ve X./XVI. yüzyıla ait 24¹⁹ müellifin eserleri bulunmaktadır. X./XVI. yüzyıl müellif sayısında

- 12 Müelliflerin yaşadığı yüzyılların tesbitinde, umümiyetle müelliflerin ölüm tarihleri, tercüme eserlerde ise, mütercimlerin yaşadığı yüzyıl esas alınmıştır. Hayatları hakkında bilgi sahibi olmadığımız bazı müellifler ile toplam 20 anonim eser tablo dışı bırakılmıştır.
- 13 Bela'mî.
- 14 Ebû İshak İbrâhîm b. Mansûr b. Halef en-Nişâbüri.
- 15 Muhammed b. Zufer.
- 16 Muhammed Hasan-i Nizâm-i Nişâbüri, Ebû's-Şeref Nâsîh b. Zafer-i Cerbâzkânî, Muhammed b. Ahmed Mustevfî-yi Herevî, İbn Bîbî, Cuveynî, Kâdî Beyzâvî, Kâdî Fahru'd-dîn Muhammed b. 'Abdullâh b. 'Omer, Ahmed b. Muhammed b. el-Buhârî, Burhânü'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd el-Anevî, Muhammed b. Hasan el-Daydûzmî (Daydûzî) ve Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Kârtânî.
- 17 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, 'Abdullâh el-Kâşânî, Şerefu'd-dîn Fazlullâh b. 'Abdullâh-i Şîrâzî, Vassâf, Muhammed b. Muhammed Nizâm el-Huseynî el-Yezdî, Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Mutallibî, Hindûşâh Nahcevânî, Nâsîru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, Aksarâyî, Benâketî, Şebânkârî, Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, İbn Bezzâz el-Erdebîlî, Şemsu'd-dîn Muhammed-i Kâşânî, 'Abdu's-Selâm b. 'Alî el-Huseyn el-Eberkûhî, Sa'îdu'd-dîn Muhammed b. Mes'ûd-i Kâzerûnî, 'Alî b. Huseyn b. 'Alî 'Alâ'u'd-devle el-Kazvîni el-Hilâlî, Bahâ'u'd-dîn-i Kâzerûnî, Hâcî Muhammed b. Hâcî 'Alî b. Muhammed Bîgamî ve Mu'înu'd-dîn-i Yezdî.
- 18 Tâcu's-Selmânî, Kemâlu'd-dîn Huseyn-i Hârezmî, Mu'înu'd-dîn Muhammed-i İsfizârî, Şerefu'd-dîn 'Alî-yi Yezdî, Hasan-i Yezdî, Asîlu'd-dîn 'Abdullâh el-Huseynî eş-Şâfî, Selânullâh b. 'Alî el-Bekrî, 'Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî, 'Abdu'r-Rahmân b. Ahmed-i Câmî, Hâfiz-i Ebrû, İbn İshâk es-Semerkindî, Mîrhând, Zekî el-Amâsî, Muhammed b. Emîr Fazlullâh el-Musevî, 'Abdu'r-Rezzâk es-Semerkindî, 'Abdu'l-'Azîz Muhyî el-Hisârî, Cemâlu'd-dîn Muhammed el-Ardistânî, 'Abdullâh b. 'Abdu'r-Rahmân b. 'Abdu'l-Latîf el-Huseynî el-Vâ'iz, Hâcî Nûru'd-dîn Muhammed-i Kâzerûnî, Mîr Seyyid Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn Mar'aşî ve Mîr Seyyid 'Alî b. Muzaffer et-Tûsî.
- 19 Kâşîfî, 'Abdullâh-i Hâtîfî, Edâ'î-yi Şîrâzî, Fazlullâh b. Rûzbihân-i İsfahânî, İdris-i Bidlisî, Hâvândemîr, Ebû'l-Fazl b. Mubârek 'Allâmî, Hasan Beg Rumlu, Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvîni, Kâdî Ahmed-i Gaffârî, Kâsim-i Gunâbâdî, Şeref Han b. Şemsu'd-dîn-i Bidlisî, Sultân Ahmed Hâvândşâh el-Huseynî, Mollâ Câmî, Emîr Cemâlu'd-dîn Atâullâh b. Fazlullâh Cemâl el-Huseynî, Muslihu'd-dîn-i Lârî, İsmâ'îlî, Çâkerî, Ebu'l-Fazl Muhammed, 'Ârif, Nazar b. Hasan-i Gîlânî, Mu'înu'd-dîn Muhammed-i Ferâhî, Kebîr b. Uveys Kâdî-zâde ve Lokmân el-Huseynî.

zirveyi teşkil etmektedir. XI./XVII. yüzyıldan sonra müellif sayısında hızlı bir düşüş gözlemlenmektedir: İstanbul kütüphanelerinde, XI./XVII. yüzyılda 8²⁰, XII./XVIII. yüzyılda 3²¹, XIII./XIX. yüzyılda 2²² ve XIV./XX. yüzyılda ise ancak 1 müellife²³ ait eser bulunmaktadır (bkz. Tablo II).

VIII./XIV., IX./XV. ve X./XVI. yüzyıllarda yaşayan müelliflere ait eserler dikkat çekicidir. Esasen, VIII./XIV. ve IX./XV. yüzyılları İran tarih yazıcılığının en olgun ve verimli devresi olarak kabul etmek mümkündür²⁴. Şu halde, İran tarih yazıcılığının zirvesi sayılan VIII./XIV. ve IX./XV. yüzyıllara ait müelliflerin eserlerinin İstanbul kütüphanelerine ulaşmasını tesadüf kabul etmemek gerekmektedir. Bunun yanısıra, X./XVI. yüzyıl Fars dilinin Osmanlı devletindeki tesirinin ve Osmanlı-İran münasebetlerinin en yoğun olduğu dönemi teşkil etmektedir. Bu yüzyılda Osmanlı coğrafyasında kaleme alınan Farsça tarih kitaplarının yanısıra, farklı coğrafyalarda telif edilen eserlerin de İstanbul kütüphanelerine girdiği anlaşılmaktadır.

20 İskender Beg Munşî, Muhammed Tâhir Vehîd-i Kazvînî, Tevekkul Muhammed el-Huseynî, Ebû Tâlib Kelîmî-yi Hemedânî, H^Vâce Ni'metullâh-i Sâ mânî b. Habîbullâh-i Afganî, Cihângîr Nuru'd-dîn Muhammed Selîm b. Ekberşâh, Mîrzâ Beg b. Hasan el-Huseynî-yi Gunâbâdî ve Kemâl b. Celâl Muneccim-i Yezdî.

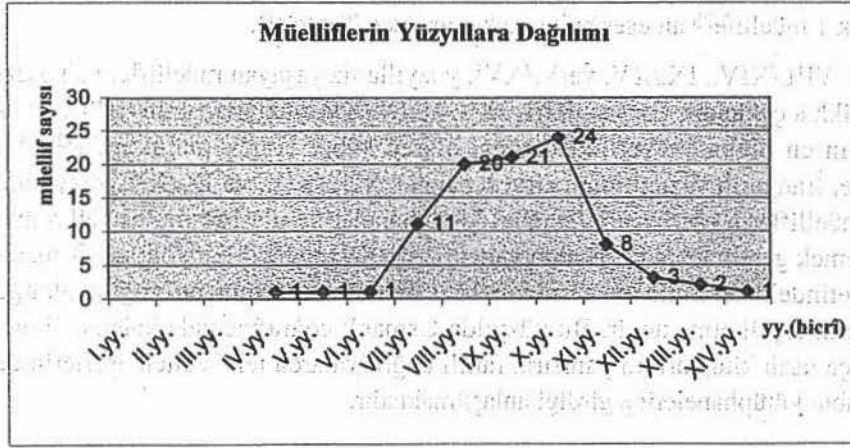
21 Mîrzâ Mehdî Han-i Esterâbâdî, Muhammed İsmâ'il Han Ebcedî-yi Hindî ve Mîrzâ Sâdık Tefrişî-yi Hicrî.

22 Muhammed Huseyn-i Zonûzî ve Mîrzâ Muhammed Rizâ Mustevfî-yi Tebrîzî.

23 Gulâm-Huseyn Hidâyet 'Alî Han el-Huseynî.

24 Bkz. Walther Hinz, "Timurlular Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", Türkçe terc. M.A. Köymen, *Bellekten*, VI/21-22, (1942), s. 85-120; F. Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", Türkçe terc. A. Ateş, *Bellekten*, XXIX/130, (1965), s. 49-69.

Tablo II: Yazmaların müelliflerin yaşadığı yüzyıla göre dağılımı

İstanbul kütüphanelerinde Farsça tarih kitabı bulunan müelliflerin toplam eser sayısına gelince; müellifler arasında Hâfiz-i Ebrû'nun 42⁵; Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni²⁶, H'ândemîr²⁷, Kâdî Ahmed-i Gaffârî²⁸, Sa'ûd b. Mes'ûd-i Kâzerûnî²⁹, Şerefu'd-dîn 'Alî-yi Yezdî³⁰, Fazlullâh b. Rûzbihân-i İsfahânî³¹, Mîrzâ Mehdî Han-i Esterâbâdî³², Kâşifî³³, İdris-i Bidlisî³⁴ ve Lokmân el-Huseynî³⁵'nin de ikişer eseri bulunmaktadır. Bunların dışında kalan müelliflerin İstanbul kütüphanelerinde ancak birer eseri vardır.

25 *Mecmû'a-yi Hâfiz-i Ebrû; Mecmû'atu't-tevârîh, Zeyl-i Câmî'u't-tevârîh ve Zubdetu't-tevârîh-i Baysungurî.*

26 *Târîh-i guzîde; Zafer-nâme.*

27 *Habîbu's-siyer, Hulâsatu'l-ahbâr.*

28 *Kûtâb-i Cihân-ârâ; Nigâristân.*

29 *el-Muntakâ fî sîreti'l-Mustafâ; Nihâyetu'l-mes'ûl fî dirâyeti'r-resûl.*

30 *Zafer-nâme; Mukaddime-yi Zafer-nâme.*

31 *Târîh-i âlem-ârâ-yi Emînî; Mihmân-nâme-yi Buhârâ.*

32 *Târîh-i Nâdire; Durre-yi Nâdire.*

33 *Gâzâ-nâme-yi Rûm; Ravzatu's-şühedâ'.*

34 *Heşt Beheşt; Selîm-nâme.*

35 *Selîm Han-nâme; Şehinşâh-nâme (Târîh-i Sultân Murâd).*

III. İstinsah Tarihlerine Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerindeki Farsça tarih yazmalarının istinsah edildikleri yüzyıllara göre dağılımına gelince; toplam 687 yazma içerisinde, ancak 625 yazmanın istinsah edildiği yılı ya da yüzyılı tespit edebilmek mümkündür³⁶. Bu eserler içerisinde elimizde VII./XIII. yüzyıldan öncesine ait hiç bir tarih yazması bulunmamaktadır. Sonraki yüzyıllarda yazma sayısının hızla arttığı görülmektedir. Buna göre, VII./XIII. yüzyıla ait 11, VIII./XIV. yüzyıla ait 26, IX./XV. yüzyıla ait 89 ve X./XVI. yüzyıla ait de 222 yazma bulunmaktadır. X./XVI. yüzyıl aynı zamanda yazmaların istinsah tarihi açısından bir zirvedir. Bundan sonraki yüzyıllarda istinsah edilen yazma sayısında hızlı bir düşüş görülmektedir: XI./XVII. yüzyıla ait 167, XII./XVIII. yüzyıla ait 63 ve XIII./XIX. yüzyıla ait 47 yazma bulunmaktadır. Toplam 62 yazmanın ise istinsah edildiği yıl veya yüzyılı tespit edebilmek mümkün olmamıştır (Bkz. Tablo III).

Bu durumda şu sorulara cevap aramak gerekecektir: Yazma sayısında, X./XVI. yüzyıla kadarki hızlı artış ve bu yüzyıldan sonraki hızlı düşüş nasıl izah edilebilir? Zirveyi teşkil eden X./XVI. yüzyıl neyi ifade etmektedir? Kanaatimize göre, bütün bu sorulara ancak, Osmanlı devletinin siyasî, sosyal ve kültürel gelişimi içerisinde cevap aramak gerekecektir. İstinsah tarihi itibarıyla en çok yazmanın X./XVI. yüzyıla ait olması, bu yüzyılda Osmanlı siyasî ve kültürel durumuyla alâkalı gibi gözükmektedir. X./XVI. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı-Safevî (İran) münasebetlerinin de en yoğun olduğu yüzyıldır. Osmanlı devletinin doğu istikâmetinde genişlemesi bu yüzyılda gerçekleşmiştir. Tebrîz, Merâğa, Bağdâd ve Basra gibi doğunun önemli kültür ve ilim merkezleri Osmanlı devleti tarafından bu yüzyılda ele geçirilmiştir. Kanaatimize göre, pek çok ganimetin yanısıra³⁷, bazı yazma eserlerin de fetih ve savaşlar

³⁶ Bilhassa F. Tauer tarafından istinsah yılı iyi tespit edilemeyen bazı yazmalar için T. Sobhânî-H. Aksu ve F. Ethem Karatay'ın kataloglarına müracaat edilerek boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.

³⁷ Meselâ, bugün İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Akkoyunlu hükümdarlarına ait çeşitli zırhlar (bkz. Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Cebehanesine Ganimet Olarak Giren Akkoyunlu Silahları", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler 4-7 Kasım 1997, Ankara*, yay. A. Aktaş Yasa, I, Ankara 1999, s. 177-189), yine Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Safevîler'e ait bazı hususî eşyalar (bkz. Farrokh Malekzadeh, "İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Şâh İsmail-i Safevî'ye Ait Kupa", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, (1977), s. 263-276; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Şâh İsmail'in zevcesi Tâclı Hanım'ın Mücevheratı", *Belleten*, XXIII/92, (1959), s. 611-619) ve aynı müzenin arşivinde bulunan Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerine ait

neticesinde İstanbul'a taşınmış olması pek de uzak bir ihtimâl değildir. Öte yandan, X./XVI. yüzyıl ekonomik olarak da Osmanlı devletinin zirvede bulunduğu döneme tekâbül etmektedir. Bir miktar yazmanın da, tamamen piyasa koşulları içerisinde ve arz-taleb dengesi çerçevesinde tüccârlar vasıtasıyla, siyasî kaos içerisindeki Orta ve Batı İran şehirlerinden zengin Osmanlı entelektüellerine doğru el değiştirmiş olması çok muhtemeldir. Bunların yanısıra, özellikle Fars dili ve Farsça eserlerin X./XVI. yüzyılda Osmanlı saray çevresinde ilgi ile karşılandığına şüphe yoktur. Cem Sultan, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Farsça *dîvân*ları ile Osmanlı hükümdarları adına yazılan Farsça tarih kitapları da bunun en somut delilleridir³⁸. Bütün bunların ışığında, elimizde bulunan X./XVI. yüzyıla ait yazmaların, Osmanlı kültür muhitindeki büyük bir entelektüel ilgiye cevap verdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Kanaatimize göre, X./XVI. yüzyıldaki hızlı artışı bu ilgiye bağlamak yanlış olmayacaktır.

İstinsah edildikleri tarihlere göre yazma sayısının XI./XVII. yüzyıldan sonra hızlı bir düşüşe geçmesi de aynı sebeplerle ilgili gözükmektedir. XI./XVII. yüzyıldan itibaren istinsah eserlerin sayısının hızla azalmasında; bir yandan Osmanlı devletinin doğu istikâmetindeki fetihleri ve Osmanlı-İran kültür münasebetlerinin sekteye uğraması, diğer yandan da Osmanlı edebiyatı ve tarih yazıcılığının hızlı bir gelişme yaşaması, Osmanlı kültür muhitinde Farsça eserlerin yerlerini yavaş yavaş aynı konularda telif veya tercüme Osmanlıca eserlere bırakmaya başlaması ve Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar gibi sebeplerin önemli rol oynamış olması kuvvetle

bazı hususî yazışmalar (bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu, I. Fasikül*, İstanbul 1938, s. 21-22, 28, 108, 120 vd.; A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarıklar ve Bitikler*, İstanbul 1940, s.119-133; L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, ed. F. Hazai, Budapest 1977, s. 110, 184, 188, 260, 264 vd.) Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerine ait pek çok değerli eşyanın ele geçirilerek İstanbul'a nakledildiğini göstermektedir. Bunların yanısıra, yine, Osmanlı devletinin Çaldıran savaşından sonra Tebrîz'i ele geçirmesinin ardından, burada bulunan çok sayıda sanatçının Yavuz Sultan Selim'in emri ile İstanbul'a nakledildiği de arşiv vesikalarının ışığında bilinmektedir (bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı sarayında ehl-i hıref (sanatkarlar) defterleri", *Belgeler*, XI, (1986), s. 23-76).

38 Bkz. İlhâme Miftâh-Vahhâb-i Velî, *Nigâhî be-revend-i nufûz u gosteriş-i zebân u edeb-i Fârsî der-Turkiye*, Tahrân 1374/1995, s. 193-216; Muhammed Emîn Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fârs Dili ve Edebiyatı*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul 1995, s. 171-218.

muhtemeldir. Bu durumun bir dereceye kadar entelektüel ihtiyacın azalmasıyla izah edilmesi de mümkündür. Zira, XII./XVIII. yüzyılın ilk yarısında Erdebîl'i ele geçiren Osmanlılar'ın Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin türbesinde bulunan son derece değerli yazmalara el bile sürmedikleri bilinmektedir³⁹.

Tablo III: Yazmaların yüzyıllara göre dağılımı

IV. Nüsha ve Kitap Sayısına Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farşça tarih yazmalarını nüsha sayısına göre tasnif ettiğimizde; Mîrh^vând'ın *Ravzatu's-safâ* isimli eserinin 87 nüsha (110 cilt) ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Vassâf'ın *Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-âsâr* isimli eseri 73 nüsha (91 cilt) ile ikinci ve İdrîs-i Bidlîsî'nin *Heşt Beheşt*'i 42 nüsha ile üçüncü sırada yer almaktadır. Bundan sonra, 'Abdu'r-Rahmân b. Ahmed-i Câmî'nin *Şevâhidu'n-nubuvvet* isimli eseri 38, Emîr Cemâlu'd-dîn Atâullâh b. Fazlullâh Cemâl-i Huseynî'nin *Ravzatu'l-ahbâb*'ı 25, H^vândemûr'ın *Habîbu's-siyer*'i 22, Mu'înu'd-dîn-i Ferâhî'nin *Meâricu'n-nubuvvet*'i 20, Şerefu'd-dîn 'Alî-yi Yezdî'nin *Zafer-nâme*'si 22, Hâtîfî'nin *Tîmûr-nâme*'si 15, Esterâbâdî'nin *Târîh-i Nâdirî*'si 14, Bela'mî'nin *Tercume-yi Târîh-i Taberî*'si 13, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mansûr b. Halef en-Nîşâbûrî'nin *Kisâsu'l-enbiyâ*'sı 12, Şerefu'd-dîn Fazlullâh b. 'Abdullâh el-Huseynî'nin *el-Mu'cem fi âsâri'l-*

³⁹ Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10, (2001), s. 43-56.

mulûki'l-'acem'i 12, Esterâbâdî'nin *Durre-yi Nâdire*'si 11, Kâşifi'nin *Ravzatu's-şuheadâ*'sı 10, İskender Beg Munşî'nin *Târih-i âlem-ârâ-yi 'Abbâsî*'si 10, Hasan-i Nizâmî'nin *Tâcu'l-me'âsir*'i 9, Şeyh Ebû'l-Fazl-i Mubârek'in *Ekber-nâme*'si 9, Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvînî'nin *Târih-i guzîde*'si 8 ve Kâdî Ahmed-i Gaffârî'nin *Nigâristân*'ı 8 nüsha bulunmaktadır. Diğer Farsça tarih yazmalarının ise 7 veya daha az nüshası mevcuttur⁴⁰ (Bkz. Tablo IV).

Mîrh^vând olarak bilinen *Ravzatu's-safâ* müellifi Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn H^vândşâh (öl. 1498) IX./XV. yüzyılın en büyük tarihçilerinden biridir⁴¹. Eser genel yapısı itibarıyla hilkatten müellifin zamanına kadar geçen dünya tarihini ihtiva etmektedir. *Ravzatu's-safâ* İran tarih yazıcılığının en önemli eserlerinden birisidir. Bir mukaddime ve yedi ciltten oluşan eser, sadece Osmanlı dünyasında değil, İslâm dünyasının dört bir köşesinde büyük bir ilgi yaratmıştır. Eserin bugün dünya kütüphanelerinde yüzlerce farklı nüshası bulunmaktadır⁴². Osmanlı okuyucusunun, *Ravzatu's-safâ*'ya daha çok dünya tarihiyle ilgili merakını gidermek için başvurduğu düşüncesindeyiz. *Ravzatu's-safâ*'nın muhtelif zamanlarda Osmanlıca'ya da tercüme edildiği düşünülürse⁴³, 87 nüsha ve 110 cilt ile Osmanlı tarih okuyucusu arasında ne derece büyük bir ilgi yarattığı daha iyi anlaşılır.

⁴⁰ İbn Hişâm'ın *Siretî*'nin Farsça tercümesinin 7, Muslihu'd-dîn-i Lârî'nin *Mir'atu'l-edvâr ve mirkâtu'l-ahbâr*'ı 7, Mu'înu'd-dîn Yezdî'nin *Mevâhib-i İlâhî*'si 7, Şükrullâh'ın *Behcetü't-tevârih*'i 7, Cuveynî'nin *Târih-i cihânguşâ*'sı 7, Cerbâzkânî'nin ilâveli *Târih-i Yemînî* tercümesi 7 ve Hâfiz-i Ebrû'nun *Mecmû'au't-tevârih*'i 5 nüsha bulunmaktadır. Bunun dışında kalan eserlerin ise 4 ya da daha az nüshası mevcuttur.

⁴¹ Hayatı ve eserleri için bkz. C. Storey, *Edebiyyât-i Fârsî, ber-mebnâ-yi te'lîf-i İstorî*, II, tercüme-yi Y. Bregel, Farsça terc. Y. Arîn-pûr-S. İzedî-K. Keşâverz, tahrîr A. Munzevî, II, Tahrân 1362/1983, s. 521-544; Ahmed Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, I, Tahrân 1374/1995, s. 619-622; T. Yazıcı, "Mirhand", *İA*, VIII, s. 360-361; F. Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", s. 62; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 247-248.

⁴² Eserin dünya kütüphanelerindeki nüshaları için bkz. C. Storey, *Edebiyyât-i Fârsî, ber-mebnâ-yi te'lîf-i İstorî*, II, s. 522-535.

⁴³ *Ravzatu's-safâ* Osmanlılar zamanında Mustafâ b. Hasaşâh tarafından 957/1550 yılında *Hadikatu'l-ulyâ ve Balatî-zâde Mehmed Kemâlî Efendi* tarafından da 962/1555 yılında *Tercümânü'd-düstâr fi havâdisi'z-zamân ve'd-duhûr* adıyla Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir (bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 2021; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, nr. 1378, 1380. Daha başka nüshaları için bkz. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları*, I, *Türkçe Tarih Yazmaları*, (I. Fasikül: Umumî Tarihler), İstanbul 1943, s. 47-53, 77-79; C. Storey, *Edebiyyât-i Fârsî*,

Şaşıklı üslûbu ile İran tarih yazıcılığında zirve teşkil eden *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)* ismini taşıyan beş ciltlik eserin müellifi Vassâf adıyla tanınan Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî (öl. 730/1329-30)⁴⁴ de İstanbul kütüphanelerinde önemli bir yere sahiptir. Vassâf, eserini İran tarih yazıcılığında görülmemiş şaşıklı bir üslûpta kaleme almış ve bu üslûp kendisinden sonraki müverrihler üzerinde derin bir tesir yaratmıştır. Vassâf'ın, Cuveynî'nin *Cihânguşâ* isimli eserinin zeyli olan ve nispeten sınırlı bir kronolojiyi kapsayan eserinin Osmanlı tarih okuyucuları arasında büyük bir ilgi yarattığı, eserin önemli bir yekûn tutan Osmanlıca tercüme ve şerhlerinden anlaşılmaktadır⁴⁵. Biz, tarihî merakın yanısıra

ber-mebnâ-yi te'lîf-i İstori, II, s. 538-539. Eser Osmanlıca'nın yanısıra Doğu Türkçesi'ne de tercüme edilmiştir.

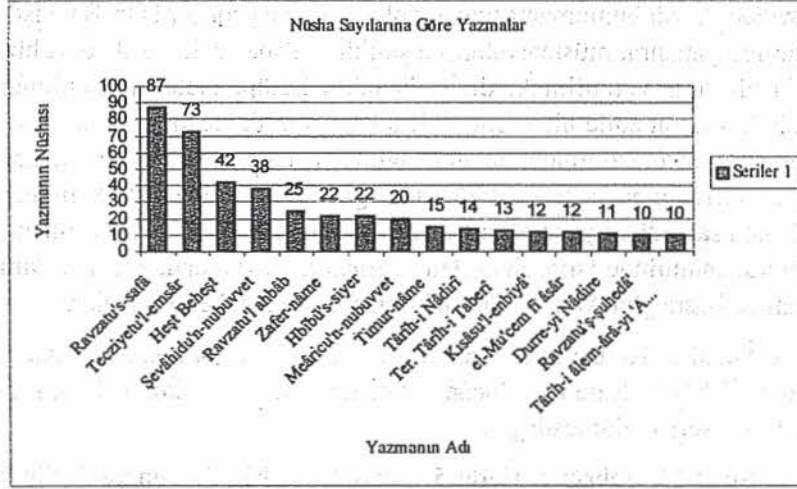
- 44 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. C.A. Storey, *Persian Literature, A Bio-bibliographical Survey*, I/1, London 1970² [= Storey], s. 267-270 (ilâvelerle Rusça terc. Yu. E. Bregel, *Persidskaya Literatura, Bio-bibliograficeskiy Obzor*, II, Moskva 1972 [= Storey/Bregel], s. 769-775); Ahmed-i Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, II, Tahrân 1375/1996, s. 918-919; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 238-239; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, *The Tatar Dominion (1265-1502)*, Cambridge 1956, s. 67-68; V.V. Barthold, *Möğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 63-65; Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der-İrân*, III/2, Tahrân 1366/19837 s. 1259-1262; Celâlu'd-dîn Humâ'î, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, yay. Mâhduht-Bânû Humâ'î, Tahrân 1375/1996, s. 251-252; Muhammed Takî Bahâr (Meliku's-Şu'arâ), *Sabk şinâsî, Târîh-i tatavvur-i nesr-i Fârsî*, III, Tahrân 1373/1994, s. 99-103; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 232-234; İsmail Aka, "Vassaf", *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, (1984), s. 267; P. Jackson, "Wassâf", *EL*, XI, s. 174.
- 45 *Târîh-i Vassâf* pek çok kez şerh edilerek Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eser evvelâ İdrîs-i Bidlîsî'nin oğlu Ebu'l-Fazl Muhammed Defterî tarafından kısaltılarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme Emîrî Efendi tarafından Timur'un ölümüne kadar (807/1405) devam ettirilmiştir. Bu konuda XVIII. yüzyıl âlimlerinden Bağdadlı Nazmî-zâde Hüseyin Murtazâ Efendi (öl. 1134/1721)'nin çalışmaları dikkate değerdir. Nazmî-zâde'nin Vassâf tarihi ile ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: 1. *Lugat-ı müşkilât-ı Vassâf (Şerh-i Lugat-ı Târîh-i Vassâf)*: 1118/1706-7 yılında kaleme alınan ve Arapça, Farsça terimlerin açıklandığı bir lügattir. (Nüshaları için bkz. Esad Efendi, nr. 3227; Hamidiye, nr. 1396; Hamidiye, nr. 1162; Reisülküttap, nr. 1114; Lala İsmail, nr. 546; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 1530, 6047, 9588). 2. *Şerh-i Târîh-i Vassâf*: Müşkül ibâre ve manzûmeler tercüme edilerek, yer ve şahıs adları açıklanmıştır. (Nüshaları için bkz. Fatih, nr. 4409; Atf Efendi, nr. 1894, 1895; Nuruosmaniye, nr. 3376; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 3268). 3. *Tercüme-i Târîh-i Vassâf*: (bkz. Veliyüddin Efendi, nr. 2408/1). 4. *Zeyl-i Nazmî-zâde*: (Bkz. Storey, II/2, s. 270). Bunun yanısıra, *Târîh-i Vassâf*'ın Mollâ Nâilî Ahmed Efendi (Mîrzâ-zâde) (öl. 1161/1748) tarafından yapılan Türkçe şerhleri de dikkate değerdir: 1. *Şerh-i Lugat-ı Târîh-i Vassâf* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 542/2). 2. *Mâ lâ budd li-l-erîb min el-meşhûr ve'l-garîb* (bkz. Storey/Bregel, II, s. 774). Eserin diğer şerh ve Türkçe tercümeleri için bkz. F.

entellektüel Osmanlı okuyucusu arasında, bilhassa müellifin şaşaalı üslubuna erişme arzu ve hevesinin İstanbul kütüphanelerindeki Vassâf nüshalarının çoğalmasında önemli rolü bulunduğu kanaatindeyiz. Bunun yanı sıra, *Târîh-i Vassâf*'ın Osmanlı okuyucusu arasında bu derece rağbet görmesinde Moğollar hakkında verdiği önemli bilgi ile kronolojik olarak Osmanlı devletinin kuruluşu esnasında yakındoğu tarihini ihtiva etmiş olmasının da sınırlı bir rolü bulunduğunu tahmin etmek mümkündür. Her halükarda, eserin X./XVI. ve XI./XVII. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin merakına dönük önemli bir ilgiye cevap verdiği muhakkaktır. Bu durumda, *Târîh-i Vassâf*'ın gerek üslûbu, gerekse konusu itibarıyla 73 nüsha (91 cilt) ile İstanbul kütüphanelerinde ikinci sırada bulunmasını şaşırtıcı karşılamamak gerekir. Listemizin üçüncü sırasında yer alan İdrîs-i Bitlîsî adıyla tanınan Hakîmü'd-dîn İdrîs b. Husâmu'd-dîn 'Alî el-Bidlîsî (öl. 926/1520)'nin 42 nüsha ile üçüncü sırada yer alan *Heşt Beheşt* isimli eseri sahasında kendisinden sonra da aşılamayan ilk ve tek Farsça umumî Osmanlı tarihi niteliğindedir. Eserin İstanbul kütüphanelerindeki bunca farklı nüshasını, belki de müellifin Osmanlı tarihinin Farsça'da diğer hanedanlar tarihinin kaydedildiği zerâfet ve şaşaa içinde yazılabileceğini ispatlamış olmasına⁴⁶ bağlamak mümkündür. *Heşt Beheşt*, Osmanlı tarihçiliği üzerinde bıraktığı derin izler ile Osmanlı tarih okuyucusu üzerinde büyük bir ilgi uyandırmış gözükmetedir.

Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, İstanbul 1961, s. 198-199; Storey/Bregel, II, s. 773; E. Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 233. Bütün bu tercüme ve şerh faaliyetlerinin, Osmanlı entelektüeli ve üst düzey yöneticileri arasında esere duyulan ilgiye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim iyi bir Vassâf okuyucu idi (bkz. Şinasi Altundağ, "Selim I.", *İA*, X, s. 433; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 233).

⁴⁶ Bkz. V.L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, (1978), s. 227. Bkz. V.L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, (1978), s. 227. İdrîs-i Bidlîsî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Mehmet Bayraktar, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991, s. 1-52; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Türkçe terc. C. Üçok, Ankara 1992, s. 51-55. *Heşt Beheşt*, Kemâl Pâşâ-zâde (öl. 941/1535) ve Sa'dî mahlaslı 'Abdu'l-bâkî (öl. 1146/1733) tarafından Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir (F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 54-55).

Tablo IV: Yazmaların nüsha sayısına göre dağılımı

V. Müstensihlerine Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça yazmaları müstensihlerine göre tasnif ettiğimizde, iki eseri istinsah eden 12⁴⁷, üç eseri istinsah eden 5⁴⁸ müstensihe rastlanmaktadır. Burada dikkati çeken husus, bazı müstensihlerin aynı yazmayı iki ya da daha çok kez istinsah ettiği. Yine, istinsah kayıtlarından, müstensihlerin zaman zaman yer değiştirdiklerini, ya da aynı kitabı iki farklı şehirde istinsah ettiklerini tespit etmek de mümkündür. Bunun yanı sıra, İstanbul kütüphanelerinde bulunan bazı nadir yazmaların müstensihlerinin kalemlerinden çıkan bazı eserlere farklı müze ve kütüphanelerde rastlamak mümkündür⁴⁹.

47 Muhammed Yemîni, İbrâhîm b. Hâcî 'Abdullâh, 'Abdu'r-Rahîm b. Mollâ İmâm 'Alî, Muhammed b. 'Alî el-Muharrir-i Aksarayî, Mustafâ b. Sunnullâh, Muhammed Nâzif, Murâd el-Manastrî, Mahmûd b. Hâcî-yi Cehremî, Muzaffer 'Alî-yi Şîrvânî, 'Alâu'd-dîn Mansûr-i Şîrâzî, 'Abdullâh-i Hemedânî ve Muhammed b. 'Alî.

48 Kanber 'Alî-yi Kehûrî, 'Osmân b. Ahmed b. Ebî Bekr Ya'rif Bihalûye, Derviş Muhammed 'Alî, Sâlih b. 'Osmân el-Üsküdarî ve Ahmed b. el-Huseyn b. Sagnak el-Herevî.

49 Örnek olarak, Hasan-i Yezdî'nin *Câmi'u't-tevârih* isimli eserinin sadece iki nüshası bilinmektedir. Bkz. Süleymaniye ktb., Fatih, nr. 4307 (hicrî 880 tarihli); Tahrân, Kitâbhâne-yi Millî-yi İrân, nr. F. 1330 (hicrî 859 tarihli). Yirmi bir yıllık zaman farkına rağmen her iki nüshanın da müstensihi aynıdır: 'Abdullâh Kâtib-i İsfahânî.

VI. İstinsah Yerlerine Göre Yazmalar: Yazmaların istinsah edildikleri yerlere göre tasnif edilebilmesi, pek çok yazmanın üzerinde istinsah yeri (*kutibe*) kaydı bulunmamasından dolayı oldukça zor bir iştir. Bazı istinsah kayıtlarının yanısıra, müstensihlerin taşıdıkları nisbeler de, az da olsa bize bu konuda bir fikir verebilmektedir⁵⁰. İstanbul kütüphanelerinde bulunan ve istinsah yeri tespit edilebilen toplam 120 Farsça tarih yazması, istinsah yerleri esas alınarak incelendiğinde, üç ana coğrafi kısma ayrılabilir: A. Anadolu ve Rumeli şehirleri gibi Osmanlı kültürünün ağırlıklı bulunduğu yerleşim merkezlerinde istinsah edilen yazmalar; B. İran, Afganistan ve Mâverâ'u'n-nehr gibi İran kültür muhitinde istinsah edilen yazmalar; C. Bağdâd, Mekke, Dimaşk, Curhum ve Basra gibi Arap kültür muhitinde istinsah edilen yazmalar.

A. İstanbul 16, Bursa 2, Van 1, Taşköprü 1, Kastamonu 1, Manastır 3, Vardar 1, Üsküp 1, Halep 1, Sincân 1, Selçuk 1, Hisâr 2, Edirne 1, Aksaray 2, Ahlat 1, Kayseri 1, Karacadağ 1.

B. Şîrâz 11, Tebrîz 7, Herât 5, Yezd 3, İsfahân 3, Buhârâ 3, Şîrvân 3, Kirmân 2, Sağnak 2, Yemîn 1, Karş 1, Hanef 1, Tester 1, Alân 1, Nahcevân 1, Meşhed 1, Kâzerûn 1, Hânî 1, Eberkûh 1, Hazerşâh 1, Belh 1, Semerkand 1, Kâşân 1, Nişâbûr 1, İsfizâr 1, Mecd 1, Kirmânşâh 1, Fârs 1, Hakaniyye 1, Peyker 1, Lâr 1, Luristân (Feyl) 1, Rimâl 1, Kazvîn 1, Dizfûl 1, Hançûr 1, Ahsiket 1, Gîlân 1, Tahrân 1, Hemedân 1, Hindistân 1.

C. Bağdâd 5, Mekke 2, Medine 2, Dimaşk 1, Curhum 1 ve Basra 1.

İlk gruba giren şehirler içerisinde 16 yazmanın istinsah edildiği İstanbul önemlidir. Taşköprü, Manastır, Vardar ve Üsküp gibi Rumeli şehirleri ise, kültür faaliyetlerinin yanısıra, küçük de olsa Farsça tarih kitabı okumaya meraklı bir entelektüel birikimi ve Farsça eser istinsah edebilen müstensihlerin varlığını göstermektedir.

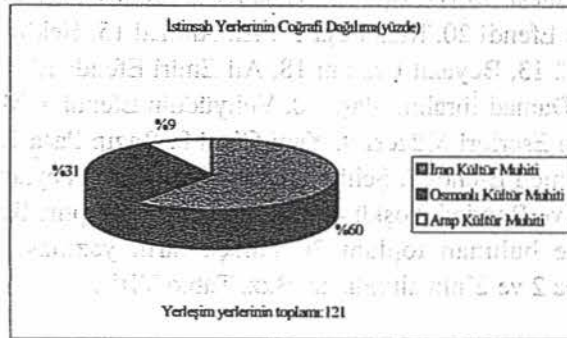
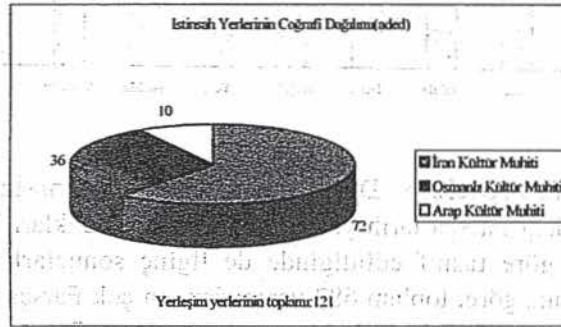
İkinci gruba dahil yazmaların İran, Afganistan, Hindistân ve Mâverâ'u'n-nehr'deki önemli ilmi ve kültürel merkezlerde istinsah edildiği dikkat çekmektedir. İran şehirleri içerisinde Şîrâz 11, Tebrîz 7 ve İsfahân ve Yezd de 3'er yazma ile başta gelmektedir. İran dışından ise, Herât 5, Buhârâ ve Şîrvân ise

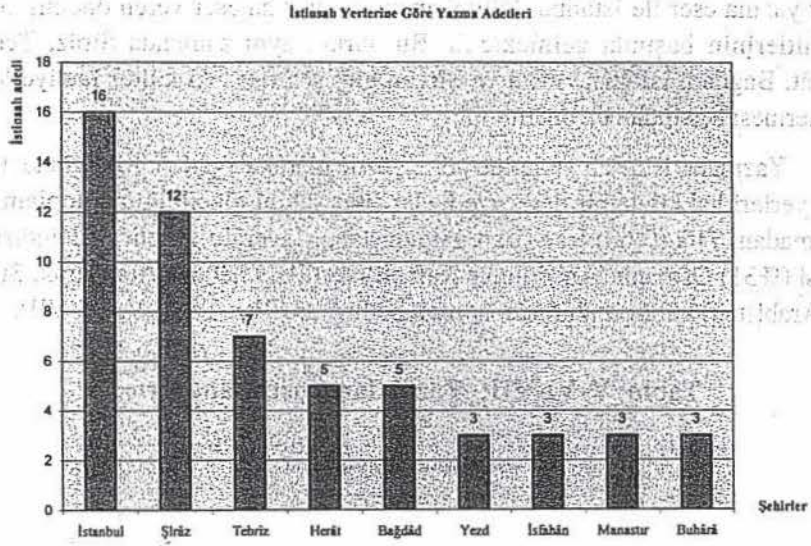
⁵⁰ Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, müstensihlerin bütün ömürlerini nisbesini taşıdıkları şehirde geçirip geçirmediikleri, başka bir ifade ile yazmayı doğdukları şehirde istinsah edip etmedikleri başlı başına bir meseledir.

3'er yazma eser ile İstanbul kütüphanelerine yazma eser veren önemli kültür muhitlerinin başında gelmektedir. Bu durum aynı zamanda Şîrâz, Tebrîz, Herât, Bağdâd, İsfahân, Yezd ve Şîrvân gibi şehirlerdeki kültür faaliyetlerini göstermesi açısından da önemlidir.

Yazmalar istinsah yerlerine göre, yüzde olarak değerlendirildiğinde, istinsah yerleri hakkında bir dereceye kadar fikir sahibi olabildiğimiz toplam 120 yazmadan; 71'i (%60) İran (İran, Afganistan, Mâverâ'u'n-nehr ve Hindistân), 37'si (%31) Osmanlı (Anadolu ve Rumeli) ve 12'si (%9) ise Arap (Irak, Suriye ve Arabistan) kültür muhitinde istinsah edilmiştir (Bkz. Tablo V, VI, VII).

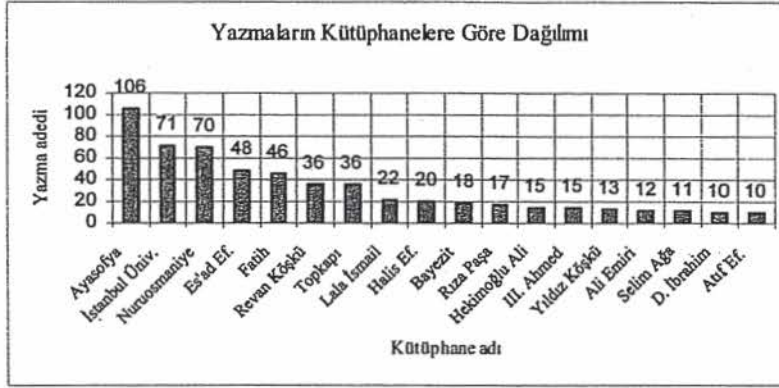
Tablo V-VI-VII: Yazmaların istinsah yerleri

VII. Kütüphanelere Dağılımına Göre Yazmalar: İstanbul kütüphanelerindeki Farsça tarih yazmaları, mensup oldukları kütüphane ve koleksiyonlara göre tasnif edildiğinde de ilginç sonuçlarla karşılaşmak mümkündür: Buna göre, toplam 687 yazmadan, en çok Farsça tarih kitabına sahip olan kütüphane 106 nüsha ile Ayasofya'dır. Bunu 71 nüsha ile İstanbul Üniversitesi, 70 nüsha ile Nuruosmaniye, 48 nüsha ile Esat Efendi ve 46 nüsha ile Fatih kütüphanesi takip etmektedir. Revan Köşkü 36, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 36 (Hazine 29, Emanet 5, Yeni Giren 1), Lala İsmail Efendi 22, Halis Efendi 20, Rıza Paşa 17, III. Ahmed 15, Hekimoğlu Ali Paşa 15, Yıldız Köşkü 13, Beyazıt Umumî 18, Ali Emirî Efendi 12, Selim Ağa 11, Âtuf Efendi 10, Damad İbrahim Paşa 10, Veliyüddin Efendi 9, Mustafa Efendi 9, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 9, Yeni Câmî 8, Ragıp Paşa 7, Hamidiye 7, Köprülü 7, Mahmûd Efendi 7, Şehid Ali Paşa 5, Laleli 5, Feyzullâh Efendi 4, Vehbi Efendi 4 ve Bağdad Köşkü 4 nüsha yazmaya sahiptir. Bundan sonraki 14 kütüphanede bulunan toplam 26 Farsça tarih yazmasının sayısı ise kütüphane başına 2 ve 2'nin altındadır (Bkz. Tablo VIII).

TABLO VIII: Yazmaların İstanbul Kütüphanelerine göre dağılımını

* * *

Sonuç olarak, bütün bu tahlil ve değerlendirmeler, İstanbul kütüphanelerinde bulunan on binlerce yazma üzerinden sadece 687 cilt Farsça tarih yazması esas alınarak hazırlanmıştır. Yazmaların tahlil ve değerlendirmesinden çıkan genel neticeler, XV-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran kültür ilişkilerini aydınlatmaya katkı sağlayıcı mahiyettedir. Benzer çalışmaların Arapça, Farsça ve Türkçe gibi muhtelif dillerde kaleme alınan coğrafya, edebiyat, tıp, astronomi ve matematik gibi farklı ilimlere ait yazmalar üzerine yapılması, kuşkusuz ilerde Osmanlı toplumunun entelektüel boyutunu anlama yönünde daha genel yorum ve değerlendirmelere ulaşılabilmesi için yeni imkânlar yaratacaktır.